

УДК 314-053.4-053.5 : 94(477) «1648/179»

**ДІТИ В НАСЕЛЕННІ ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII ст.
(історико-демографічний аспект)*****Ігор Сердюк**

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка
Україна, 36000, м. Полтава, вул. Остроградського 2
e-mail: Ig.Serdiuk@gmail.com

Однією зі складових нашого бачення домо-дерного суспільства є теза про значну кількість у ньому дітей. Для опису цього факту можна добирати різні епітети до слова «кількість», як то «значна», «велика» і т.д., усі вони працюватимуть за призначенням – будуть підкреслювати характерну рису явища, тобто показувати, що дітей у населенні Гетьманщини було дуже багато. У цьому нас переконує і тогочасна література, на сторінках якої діти, якщо помирають від пощесті, голоду чи руки супостата, то одразу тисячами. Вони комашнею оточують головних героїв чи авторів текстів, рояться і кишать. Квінтесенція подібних уявлень представлена у подорожньому щоденнику Павла Алепського, котрий достоту бароково описував кількість дітей, бачену ним у землі козаків [10, с. 29]. Ці уявлення, нехай і змінено, але дійшли і до нашого часу. На початку фільму «Пропала грамота» є сцена, коли головний герой (козак Василь) сидить у хаті, чекаючи доки зайдуть посланці від гетьмана. За довгим столом праворуч від нього дев'ятеро діток (усі хлопчики) і батько Василя. Така пасторальна картина, вочевидь, відповідала уявленням режисерів і сценариста про те, якою повинна бути козацька родина (в однойменному оповіданні Гоголя про це не йдеться).

Натомість сучасні історико-демографічні дослідження населення Гетьманщини більш стримані, щодо чисельності дітей у ньому. Вони констатують, що вікова група дітей була великою, але все ж поступалася своєю чисельністю дорослому населенню. На жаль, наявні на сьогодні тексти мало пояснюють причини розриву між «традиційними» уявленнями дітності родин у «старій Україні» та даними писемних джерел облікового характеру [7; 8; 9].

Необхідно зазначити одразу, що купка ді-

ток у котрійсь із родин Гетьманщини не була б великою дивиною для тогочасного суспільства, про це гарно оповідають різноманітні облікові джерела, котрі фіксують «поперечний зріз суспільства» (сповідні розписи, ревізії тощо). Зокрема, у Генеральному описі Лівобережної України 1765-1769 рр. зустрічаємо непоодинокі приклади сім'ї з десятьма нащадками. Такою, наприклад, була родина 35-річного Андрія Долини з села Надежда Полтавського полку. У нього та його тридцятирічної дружини Євдокії було чотири сини (Григорій – 18 років, Петро – 11 років, Андрій – 5 років) і 6 дочок (Ксенія – 16 років, Варвара – 15 років, Ховронья – 13 років, Феодосія – 7 років, Ірина – 5 років, Євгенія – 3 роки) [12, арк. 209]. Цей приклад наведений і з огляду на доволі молодий вік батьків, котрі мали ще всі шанси істотно поповнити свою родину, що, утім, все одно не було б тоді чимось надзвичайним на тлі звичної багатодітності. Останнє явище в очах стороннього спостерігача могло акцентуватися й іншими особливостями. Якби ми у 1766 р. зайшли до двору 50-річного мешканця села Лихачі Степана Мироненка, то побачили б там 13 дітей віком від 1 до 10 років [13, арк. 763зв.].

Ми б подумали, що натрапили на винятково багатодітну родину. Однак, насправду вся справа була у тому, що в одному дворі проживало троє рідних братів, у кожного з яких були діти. «Зовнішній спостерігач» (у т.ч. й історик) може не знати таких деталей, а тому буде хибно інтерпретувати ситуацію. Що до інтерпретації багатодітності, то важливо утриматися від сучасного її уявлення, адже у ранньомодерну добу під словом «багато» могла уявлятися інша кількість дітей. Більше того, для тогочасної людини з притаманною їй «усною» лічбою багатодітність не мала асоціюватися з конкретними числами. Зрештою, і приклади зі Свято-

* Дослідження виконується за грантової підтримки Наукового Товариства ім. Шевченка в Америці з фонду Ірини і Євгена Мельників (грант на 2016-2017 р.).

го Письма (не забуваймо про визначальний вплив Церкви) переважно не були наповнені конкретикою, радше це була ритуальна фраза, де йшлося про численне потомство обох статей: *І було Адамових днів по тому, як він Си́фа породив, вісім сотень літ. І породив він синів і дочок (Буття 5:4). [...] І жив Си́ф по тому, як Еноша породив, вісім сотень літ і сім літ. І породив він синів і дочок (Буття 5:7). [...] І жив Енош по тому, як Кенана породив, вісім сотень літ і п'ятнадцять літ. І породив він синів та дочок (Буття 5:10)*» (підкреслення наше. – І.С.).

Одним із конкретних прикладів багатодітності та плідності може бути рід Ізмаїла. У Біблії у Книзі Буття згадані імена його дванадцяти синів (з дівчатами нащадків могло бути й більше). Родина могла дійсно слугувати своєрідним еталоном чи мірилом багатодітності для читача (слухача) Святого Письма. Разом з тим, окрім релігійних текстів і проповідей, ретрансльованих Церквою, свідомість людини ранньомодерної доби підживлювалася також чутками, розповідями, світською «офіційною» інформацією про дивовижні і не дуже випадки, котрі могли бути й казусними, однак помічались і запам'ятовувалися краще за «звичне» та «повсякденне». Одна з таких «задокументованих» історій стосується нехай і не Гетьманщини, але Російської імперії XVIII ст. У ній йдеться про селянина Якова Кирилова, в котрого у двох шлюбах народилося 87 дітей [4, с. 461]. Наведені дані достойні книги рекордів Гіннеса (власне, вони внесені до книги [17]), а сам випадок Якова Кирилова був унікальним не тільки для наших уявлень про «ті часи», а й для тогочасного багатодітного суспільства. Однак, цю історію не варто сприймати як конче доконаний факт. Оповідач міг істотно перебільшити свій батьківський героїзм. Важливо, що цей казус наводиться російським істориком XVIII ст. Іваном Голіковим як аргумент на підтвердження правильності державної економічної політики і того, що «*правление наше ...изъ всехъ наилучшее*» [4, с. 461]. У цьому сенсі Голіков долучився до дискусії між Ніколя-Габріелем Леклерком та Іваном Болтінім (на боці останнього) і хотів показати, що тільки народ, котрий благоденствує, може народжувати стільки дітей. Відтак, помітно, як вже у досліджуваний період пропагується та поширюється думка про багатодітність, притаманну підданам російського імператора.

Далі до поширення подібних уявлень про ранньомодерне суспільство докладуть руку етнографи, соціологи, літератори, історики XIX ст., котрих у подальшому будуть цитувати

їхні наступники. Такої долі не уникнув навіть великий мислитель, дослідник родини та засновник французької соціології Фредерік Ле Плей (Frédéric Le Play). За це через сто років його буде критикувати інший французький історик Жан Луї Фландрін (Jean-Louis Flandrin) і говорити, що висновки Ле Плея про 15-25 дітонароджень у пересічній жінки за її життя ґрунтуються на казусних матеріалах [15, с. 77].

Аналогічно і в облікових джерелах Гетьманщини за потреби можна знайти приклади як великих, так і бездітних родин, але, якщо не вдаватися у крайнощі, а користуватися якимись усередненими даними, то за підрахунками Юрія Волошина, середній показник населеності полтавських родин станом на 1775 р. становив 4,7 [2, с. 183]. Себто середньостатистична полтавська родина складалася з 4-5 членів. Якщо врахувати, що показник включав дорослих і літніх осіб, то «лишається місце» на дві дитини. Не забуваймо, що йдеться про одне і досить велике місто. Однак майже ідентичний показник для населення всієї Київської єпархії свого часу отримав Арнольд Перковський – 4,6 [6, с. 106]. Дослідження населення «на Захід» від Гетьманщини показують ще менші показники. Наприклад, для різних територій Князівства Варшавського станом на 1810 р. населеність родин коливалася від 2,8 до 3,6. Звісно це дещо пізніший період, однак ми говоримо про структури, котрі міняються дуже повільно [16, с. 106].

Треба мати на увазі, що коефіцієнт населеності родини може дати дуже опосередковані відомості про кількість дітей, ба, радше це буде інформація для роздумів. Так, на полтавському прикладі він свідчить, що родини міщан з показником 4,2 були меншими ніж ремісників – 4,6 і козаків – 5,6 [2, с. 179-182]. Схожу тенденцію зафіксував і Арнольд Перковський, хіба що з менш істотними відмінностями [6, с. 106]. Така різниця могла бути навіяна особливостями джерела, але з іншого боку, це могло бути наслідком різної репродуктивної поведінки, або ж специфікою родинної економіки.

Вищезгаданий радянський демограф обчислив і середній показник дітності родин, котрий, на перший погляд, видається несподівано низьким – 2,6 [6, с. 106]. Однак, цей показник підтверджується іншими дослідженнями вже на локальному матеріалі. Так, за даними Генерального опису 1765-1769 рр. сільського населення Стародубського полку третина шлюбних пар (31%) не мала дітей, 21% пар – 1 дитину, 20% пар – 2 дитини, і лише 28% – 3 і більше дітей [3, с. 134]. Зауважу, що йдеться про

населеність не домогосподарства, а родини, як групи кровноспоріднених осіб. До того ж Перковський враховував нуклеарні (прості) сім'ї, виокремлені за логікою «батьки-діти». Порівняно невеликий розмір родин радянський демограф пояснював високою смертністю та швидкою зміною поколінь [6, с. 107].

Про дитячу смертність тут говорити не будемо, але озвучена теза показова у сенсі розуміння природи такого великого розходження між традиційними (етнографічними чи фольклорними) та демографічними уявленнями про кількість дітей у родинях «старої України». Розходження, у першу чергу, спровоковані одвічною проблемою дефініцій. Для статистики та демографії дітьми, розглядуваними як члени родини, за різних підходів можуть вважатися або усі живі діти без вікових обмежень, або ті, котрі дожили до певного віку, або усі непошлюблені діти, або ж діти до досягнення певного віку, котрі проживали з батьками [1, с. 30]. Сучасна історична демографія дітьми зазвичай вважає осіб, котрим не виповнилося п'ятнадцять років, і це не суперечить нашим уявленням про суспільство Гетьманщини.

Також, коли етнографи вивчали дитинство, то вони йшли у родини, де були діти. А демографія їх «розкидає» і на бездітні сім'ї, яких, наприклад, серед мультифокальних родин Полтави у 1775 р. було 12,4% [2, с. 189]. Так само «бездушний» аналіз великого обсягу матеріалу залишає поза увагою можливе перебування дитини поза своєю сім'єю (наприклад – учнівство, наймитування і т.д.). У Генеральному описі, принаймні дуже зрідка, але зустрічаємо закреслених членів родин, іноді з вказівкою чому це викреслення було зроблено, або ж куди такі люди поділися, як це, наприклад, йшлося про дітей Леонтія Шевченка – козака села Злодіївка Миргородського полку: «Федор *находится в Сечи Запорожской в Стеблевском курене при козаку Яску Чорному. Афанасий в местечку Богачке в козака Романа Христенка в обучении кушнерства. Доч Ефросинья находится сотни Богацкой в селе Решетиловце в козака Микола Ничитайла в службе*» [14, арк. 60].

У демографії є кілька показників, на котрі не впливає фактор перебування дитини поза родиною, найпершим з них є коефіцієнт (індекс) дітності. Цей показник застосовують тоді, коли даних обмаль, або ж вони ненадійні. Даний індекс показує співвідношення чисельності дітей певного віку до числа жінок дітородного віку в населенні [5, с. 240-241]. Зауважу, що під поняттям «фертильний вік» розуміється період у житті жінки, протягом якого

вона здатна до виношування та народження дитини. У демографії таким вважається вік від 15 до 49 років. Для розрахунку індексу дітності нами використано дані Генерального опису Лівобережної України 1765-1769 рр. окремо для міського населення (на прикладі Ніжина, Переяслава і Стародуба) та сільських мешканців (вибірка з близько 20 тис. мешканців сіл) [11]. Значення показника наведені у відповідних таблицях (див. табл. 1 і 2).

Табл. 1

Індекс дітності міського населення Гетьманщини за даними Генерального опису 1765-1769 рр. [11]

	Переяслав	Ніжин	Стародуб	середнє
0-4	0,362	0,465	0,369	0,412
5-9	0,366	0,369	0,375	0,371
10-14	0,376	0,378	0,353	0,368
0-14	1,104	1,212	1,097	1,151

Як бачимо, на одну жінку дітородного віку в міському населенні Гетьманщини доводилася одна дитина віком до 14 років. Це несподівано мале значення на тлі наших уявлень про тогочасне суспільство. На перший погляд, низьке значення коефіцієнту можна пояснити недообліком найменших дітей. Однак, у таблиці представлено також індекс дітності для окремо для дітей віком 0-4, 5-9, 10-14 років. Як бачимо, значення коефіцієнту найбільше для наймолодших і знижується унаслідок природньої смертності дітей. Також дані таблиці дуже важливі для констатації того факту, що співвідношення малолітніх дітей (віком 0-4) роки до дорослих жінок становить 1:3. Інакше кажучи лише кожна третя жінка, спроможна народжувати, мала малу дитину. Навіть, якщо припустити великий недооблік, то – кожна друга. Цей факт почасти пояснює питання догляду та вигодовування. У середньому, на кожну малу дитину доводилось дві віком від 5 до 14 років, вони могли виконувати функції догляду. Інший важливий момент – родина ростила одне немовля, маючи більш дорослих дітей, котрі могли доглянути найменше дитя, або працювати, таким чином допомагаючи усій родині.

Табл. 2

Індекс дітності сільського населення Гетьманщини за даними Генерального опису [11].

	села	міста
0-4	0,650	0,412
5-9	0,637	0,371
10-14	0,534	0,368
0-14	1,82	1,151

Індекс дітності сільського населення істотно вищий за аналогічні показники полкових міст. Це пояснюється особливостями демографічної поведінки та структури населення. Зокрема тим, що у містах було більше жінок дітородного віку, котрі не були заміжними та не мали дітей. Однак, навіть при порівняно вищих показниках і з урахуванням можливого недообліку, на дорослу жінку в сільському населенні Гетьманщини у середньому доводилося тільки 2 дитини віком до 14 років, з них – максимум 1 така, що потребувала догляду і не могла працювати.

У підсумку зауважимо, що своїми підрахунками частки дітей у суспільстві та їх чисельності у родині, ми не маємо наміру спростовувати чи підважувати якусь модель, або те, що ми називаємо «традиційним уявленням». Йдеться про те, щоб показати природу різночитань, котра, перш за все, полягає у різниці дефініцій найважливіших понять («дитина», «багатодітність», «поширені» і т.д.), а також у підходах до вибору джерел та їх тлумаченні. Історико-демографічний аналіз даних Генерального опису Лівобережної України 1765-1769 рр. засвідчив, що у середньому на одну жінку фертильного віку у Гетьманщині доводилося 1-2 дитини віком до 14 років. Так само найбільш поширеними родинами з дітьми були такі, що мали 2-3 дитини. Не забуваймо також, що третина родин взагалі були бездітними. При цьому жінки у Гетьманщині за своє життя у середньому народжували 4-9 дітей, з яких частина помирала малолітніми. Звичайно, що це усереднені дані, а у конкретних випадках цифри могли істотно різнитися. Однак вони показують, як те, що діти помирало, або ж виростали, знімало можливе економічне навантаження з родини, котра мала стільки малолітніх дітей скільки могла прохарчувати, виростити та доглянути, але у середньому – 1-2.

Як на мене, ці співставлення індексу дітності (скільки дітей було у суспільстві) та загальної народжуваності (скільки народилося) є дуже важливими, навіть засадничими, оскільки вони показують життя, як великий конвеєр, за яким у подобі багатьох роботів стояла сама

Смерть. Ці механізми раз-по-разу знімають фігурки, хтось ближче до початку стрічки, хтось вже біля її кінця. Це парадоксально, але вони запрограмовані вбивати, щоб суспільство могло існувати та зростати, щоб у ньому співвідношення «працівників» та «їдців» залишалося таким, яке необхідне при наявних у цього суспільства ресурсах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Анри Л. Методика анализа в исторической демографии / Леон Анри, Алан Блюм; пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой – М.: РГГУ, 1997. – 207 с.
2. Волошин Ю. Козаки і посполиті: Миська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. / Юрій Волошин. – К.: К.І.С., 2016. – 356 с.
3. Волошин Ю. Розкольніцькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (історико-демографічний аспект) / Юрій Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.
4. Голицовъ И. Дополнение къ деяніямъ Петра Великаго. Томъ XVIII и последний, содержащий въ себе состояние Россіи, въ какомъ сей Великій Государь оставил ее по себе / Иван Голицовъ. – М.: Въ университетской типографіи у Ридигера и Клаудія, 1797. – 582 с.
5. Медков В. Демография: учебник / В. Медков. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 544 с.
6. Перковский А. О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII века (по материалам Румянцевской описи и церковной статистики) / Арнольд Перковский // Проблемы исторической демографии СССР. Сборник статей. Под ред. Р.Н. Пуллата. – Таллин, 1977. – С. 104-111.
7. Сердюк І. Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. / Ігор Сердюк // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення / Відповідальний редактор Віктор Горобець. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 57-86.
8. Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика миського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. / Ігор Сердюк. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – 304 с.
9. Сердюк І. Діти у віковій структурі населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. / Ігор Сердюк // Сіверянський літопис. – 2016. – № 4. – С. 137-145.
10. Халебський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / Упоряд. М.О. Рябий. – К.: Ярославів Вал, 2009.
11. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф.57, оп.1, спр.1, 2, 6, 17, 25, 37, 39, 42, 50, 57, 75, 77, 80, 90, 93, 94, 98, 103, 104, 119, 120, 141, 147, 187, 192, 228, 301, 318, 325, 345, 347, 350, 393, 423; – оп.2, спр.153, 520.
12. ЦДІАК України, ф.57, оп.1, спр.520.
13. ЦДІАК України, ф.57, оп.1, спр.37.
14. ЦДІАК України, ф.57, оп.1, спр.345.
15. Flandrin J.-L. Historia rodziny. Pokrewieństwo, dom, seksualność w dawnym społeczeństwie / Jean-Louis Flandrin. – Warszawa: Aethia, 2015. – 364 s.
16. Gieysztorowa I. Wstęp do demografii staropolskiej / Irena Gieysztorowa. – Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1976. – 312 s.
17. Most prolific mother ever [Електронний ресурс] // <http://www.guinnessworldrecords.com/world-records/most-prolific-mother-ever>

Сердюк Ігор Діти в населенні Гетьманщини XVIII ст. (історико-демографічний аспект)

Досліджується проблема дітності родин у Гетьманщині. Йдеться про необхідність перегляду усталених і стереотипних поглядів на традиційне суспільство. Одним із таких стереотипів є уявлення про переважачу частку дітей у ньому, повсюдно багатодітні родини та велику кількість дітей, котрих народжувала жінка упродовж життя. У статті ці уявлення конкретизуються у «цифрові» виміри, а також подана спроба їх корекції, відповідно до даних облікових джерел XVIII ст.

Ключові слова: Гетьманщина, демографія, дітність, жінка, народження

Сердюк Игорь Дети в населении Гетманщины XVIII в. (историко-демографический аспект)

Исследуется проблема детности семей в Гетманщине. Речь идет о необходимости пересмотра устоявшихся и стереоти-

пных взглядов на традиционное общество. Одним из таких стереотипов является представление о детях, как количественно доминирующей части населения. Также считается, что наиболее распространенными были многодетные семьи, что связано с большим количеством детей, которых рождала женщина в течении своей жизни. В статье эти представления конкретизируются в «цифровые» измерения, а также осуществляется попытка их коррекции на основании данных источников массового учета населения.

Ключевые слова: Гетманщина, демография, детность, женщина, рождения

Serdyuk Igor *The children in the population of Hetmanschyna in the XVIIIth century (historical-demographic aspects)*

The problem of fertility families of Hetmanschyna is studied in this article. It is about the need to revise established views on stereotypes and traditional society. One of these stereotypes is the idea of children as quantitatively dominant share of the population. Also traditionally said that society is the most common were a large family, but without specifying what kind of family was considered many children. This article is aimed at correcting these ideas and translate them into concrete dimension of numbers and demographic factors. For main source selected General description of Left-Bank Ukraine in 1765-1769. Based on historical and demographic data analysis description found that per woman of childbearing age in the population of Hetmanschyna had 1-2 children under 14 years, and reported average family had 2-3 child of this age. As with the average for the life of the woman gave birth to 4-7 children, some of them die young, others grow, so the economic burden on the family of the child has not been very significant. The age structure of child microgroups also contributed to its better functioning society of Hetmanschyna. On average, one family had a baby, and one or two older child. These children could look after the smallest, while the parents worked, so «reproductive belt» in addition to the simple reproduction of the population provide care function, and freeing time for adults.

Keywords: Hetmanschyna, demography, children, woman, birth

Рецензенти:

Кривошея Ір.І., д.і.н., професор

Кривошея І.І., к.і.н., професор

Надійшла до редакції 12.01.2017 р.